

7. Tiuptia, O. V., Lukianenko, N. M. (2010). *Tekhnolohiia formuvannia usvidomlenoho batkivstva v hrupovii vzaiemodii. Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy*. [Technology of formation of conscious parenting in group interaction. Current problems of education and upbringing of people with special needs]. Kyiv.

8. Shakhrai, V. M. (Red.), Aliexsienko, T. F., Honchar, L. V., Kanishevska, L. V., Malynoshkevskyi, R. V. (2019). *Tsinnist zhyttia pidlitka: svitohliadni oriientyry*. [The value of adolescent life: worldviews]. Kropyvnytskyi.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ГОНЧАР Людмила Вікторівна – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки і соціальної

роботи Інституту проблем виховання НАПН України.

Наукові інтереси: сімейне виховання, проблеми підвищення виховного потенціалу батьків, моніторинг сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

HONCHAR Liudmyla Viktorivna – doctor of pedagogical Sciences, senior researcher, Institute of educational problems of NAPN of Ukraine.

Circle of scientific interests: family education, problems of increasing the educational potential of parents, monitoring of family-oriented expectations of modern student youth.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2021 р.

УДК 371.215

DOI: 10.36550/2415-7988-2021-1-196-26-31

КАЛІНІЧЕНКО Надія Андріївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1802-274>
e-mail: kalinichenko11@ukr.net

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Реформи другої половини ХІХ століття докорінно змінили державний устрій Російської імперії, відкрили значні обшири для розвитку промисловості, концентрації виробництва. Відповідно економічна ситуація викликала зміни у мережі навчальних закладів внаслідок проведення шкільної реформи 1864 року. Згідно з нею, усі типи початкових шкіл, які існували раніше, дістали назву початкових народних училищ. Для них були прийняті єдині плани і програми. Діти одержували елементарні знання: навчали Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Керували училищами новостворені повітові і губерньські училищні ради, а контроль за їх діяльністю у кожній губернії здійснювали попечителі народних училищ. Після реформ 1860-х років дівчата здобули можливість навчатися в початкових училищах спільно з хлопцями. І хоч кількість шкіл для «освіти народу» помітно збільшилася за рахунок земських, церковно-приходських, приватних, для задоволення потреб багатомільйонного населення у знаннях навчальних закладів

катастрофічно не вистачало. На 100 осіб населення припадало від 0,23 учнів (Волинська губернія) до 0,92 (Катеринославська губернія). Гостра недостатність народних шкіл розкриває політику царського уряду, спрямовану на освітню дискримінацію українського народу.

Реформи здійснювалися й у системі середньої освіти. У 1864 року цар затвердив Статут гімназій і прогімназій, відповідно до якого засновувались 7-класні гімназії і 4-класні прогімназії. Вони проголошені як безстанові і загальнодоступні, але навчання було платним, що обмежувало доступ дітей з малоїмущих сімей у ці навчальні заклади. Для жінок створювалися гімназії, прогімназії і вищі жіночі курси, у яких готували дівчат до виконання обов'язків матері і господині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення тенденцій розвитку освіти на Єлисаветградщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття не втрачає своєї актуальності в сучасних умовах. Досить вагомим дослідженням ставлення тогочасного суспільства й місцевої влади до потреб народної освіти є монографія

тодішнього, майже з тридцятилітнім стажем, міського голова О. Пашутіна [5]. А також праці упорядників різних звітів, оглядів, нарисів просвітницької діяльності, де подаються конкретні дані про освітні заклади різних категорій.

Водночас до загальних процесів та конкретних освітніх закладів дореволюційної освіти на Єлисаветградщині проявляють науковий інтерес ряд сучасних дослідників. Досить повно процеси громадської та приватної ініціативи розбудови освітньої мережі міста проаналізували І. Добрянський та В. Постолатій. Їхні розвідки суттєво доповнені дослідженнями О. Акімкіна, Н. Калініченко, О. Філоненко, С. Шевченка.

Мета статті – здійснити історіографічний аналіз досліджень, які стосуються розвитку закладів освіти на Єлисаветградщині в другій половині XIX – початку XX століття; виокремити ключові аспекти вивчення проблем у сучасній теорії наукового знання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 60-х рр. XIX ст. у регіоні почали відкриватися міські народні училища. Більшість із них мали опікунів та меценатів, що забезпечували фінансову та організаційну підтримку навчальних закладів.

На основі аналізу архівних та наукових джерел встановлено, що станом на 1846 рік у Єлисаветграді діяли: повітове училище (68 учнів), парафіяльна школа при повітовому училищі (70 учнів), жіночі пансіонати Погорелової (32 учениці) і Вередкович (20 учениць), дівоче училище Карнаухової (10 учениць) Станом на 1861 рік у місті налічувалось (окрім приватних пансіонів) вже 7 навчальних закладів (повітове та жіноче училища, 3 однокласні жіночі та 2 чоловічі школи), у яких працювало близько 40 вчителів і навчалось понад 700 учнів із числа дітей дворян, духівництва й купців [5, с. 93].

Серед навчальних закладів Єлисаветграда ми акцентуємо увагу на новостворених, з демократичним устроєм шкільного життя. Подією, яка ввійшла в історію освіти центральної України, було відкриття 12 жовтня 1867 року безкоштовного ремісничо-грамотного училища з метою підготовки грамотних і кваліфікованих робітників. Училище було засноване прогресивною інтелігенцією на приватні кошти за ініціативою викладача Єлисаветградського кавалерійського училища М. Ф. Федоровського і дружин офіцерів училища О. М. Резанової та О. І. Некрасової. На той час в училищі працювало 12 вчителів, які навчали 180 учнів. Училище знаходилося у власному будинку, де крім класних кімнат,

учительської, бібліотеки і канцелярії училища, було приміщення столярної навчальної майстерні, їдальня для учнів, кімната «для плаття учеников», квартира столярного майстра та інших працівників. Цікаво, що план приміщення училища розробив член «попечительства» училища, інженер, штабс-капітан Арсентьев з детальним супровідним описом.

Численні архівні матеріали доносять до наших сучасників багату інформацію про діяльність училища. У статуті училища мета його заснування визначається так: «...образовать ремесленников-хозяев из среды русского населения, каковых по большей части ремесел вовсе не имеется, и дать христианское, нравственное и практическое воспитание тем из детей беднейшего класса жителей, которые, оставаясь без надзора и средств к жизни, стали бы со временем только в тягость обществу» [2, арк. 15].

Учнів навчали з міста і з сіл. Училище випускало не лише ремісників, а й вчителів цих ремесел. За відгуками першого Почесного громадянина міста Єлисаветграда графа Остен-Сакена, який інспектував училище (1873 р.), Федоровський здійснив високий громадянський подвиг, виконуючи обов'язки служби, він приділяв училищу протягом семи років весь свій вільний час на управління, матеріальне забезпечення, викладав у ньому садівництво і шовківництво. Кошти для училища надходили від зборів на спектаклях, концертів, діяльності майстерень. У цьому навчальному закладі навчали «столярному, резному, токарному, белошвейному делу, дамских мод, вышиванию, кузнечному, сапожному, башмачному и переплетному делу». Учні старших класів займалися шовківництвом, проводили досліди з бджільництва. Усього було 4 класи, а також підготовчі класи для старших і менших дітей [2, арк. 17].

При училищі був навчальний фруктовий сад «Альгамбра», де діти у вільний від навчання час працювали, знайомились з облаштуванням парників, з посівом і посадкою дерев, їх прищеплюванням і прививанням.

Училище виховувало дітей найбіднішого стану, які ніколи не мали б можливості «получить приличное для них практическое воспитание, которое они получают бесплатно. Нередко им со стороны училища даже давалась материальная помощь». У «Прошении» жителів міста від 22.06.1870 року зазначається, що батьки, «предвидя в будущем благополучный исход детей наших», висловлюють вчителям вдячність за «добрий пример и направления».

1870 р. був затверджений статут Єлисаветградського реального земського училища. 1882 р. Олександр III затвердив висновок державної думи про надання училищу прав урядового. Фактично Єлисаветградське училище стало першим у Російській Імперії земським реальним навчальним закладом. Навчання було платним. Проте для селянських дітей, котрі, завершивши навчання, «могли бы занять места учителей в народных школах», земське зібрання встановлювало безкоштовне навчання.

У 1873 р. земство надало закладу його власну двоповерхову будівлю із 35 кімнат, з додатковим напівповерхом з південного боку – ту саму, де зараз розміщується машинобудівний коледж Кіровоградського національного технічного університету. В будинку були обладнані хімічна та фізична лабораторії, малювальний і гімнастичний зали, навчальні класи. Педагогічний колектив училища крім навчального процесу активно займався науковою діяльністю. Високий соціальний статус викладачів того часу, достатня заробітна платня давали змогу вчителям активно займатися самоосвітою та різноманітною науковою діяльністю. У 1874 р. з ініціативи викладача математики і фізики Р. В. Пржішховського в училищі була створена метеорологічна станція. На станції активно займався дослідницькою діяльністю Г. Я. Блізнін, який у 1896 р. отримав диплом першого розряду на Нижегородській виставці «за организацию образцовой Метеорологической станции в Елисаветграде и за первые в России, весьма важные для сельского хозяйства, исследования над влажностью почвы». Протягом 20 річного періоду Блізнін і його спостерігач Станькевич займалися розрахунком кліматичних даних, виготовленням графічних таблиць, які і були представлені на Нижегородській виставці [4, с. 3].

У 1880 р. в училищі створюється клас малюнка, у якому викладав академік портретного живопису Санкт-Петербурзької академії мистецтв П. О. Крестоносцев. Навчалися у ньому бажуючі учні міста. У 1887 році викладач історії та географії В. М. Ястребов за особистою ініціативою заснував у місті етнографічний та археологічний музей. Правління училища сприяло цьому, виділивши 50 крб. на організацію археологічних досліджень.

До училища вступали діти різноманітних прошарків населення Єлисаветградщини. Після отримання статусу урядового навчального закладу випускники отримували документи, встановлені Міністерством

народної освіти. Випускники завдяки отриманим фундаментальним знанням, продовжували своє навчання не лише у вищих навчальних закладах Російської імперії та за її межами. Єлисаветградське реальне училище виховало плеяду відомих особистостей. Серед видатних вихованців: академік Георгій Проскура (засновник Харківського авіаційного інституту); український меценат Євген Чикаленко; театральні діячі Микола Садовський, Панас Саксаганський, Гнат Юра; класики української літератури ХХ ст. Євген Маланюк, Юрій Яновський; музичні діячі Генріх Нейгауз, Фелікс Блуменфельд, Кароль Шимановський (польський композитор), художники Самійло Дудін, Олександр Осмьоркін, Петро Покаржевський; етнограф Михайло Васильєв та інші [4, с. 5].

У 1908 році, після п'ятирічних клопотань перед урядом, у Єлисаветграді вдалося відкрити громадське комерційне училище. Незмінним директором його був професор Харківського університету, статський радник Василь Іванович Харцієв – видатний вчений-філолог, талановитий педагог і організатор шкільної справи. Принципово школа Харцієва не відрізнялася від «нових шкіл», але разом з тим вона була унікальною у вітчизняній практиці по цілісності концепції, масовості учнів (600) та їхньому соціальному складу. Харцієв утверджував вчительську корпорацію, прагнув об'єднати колег для здійснення своїх задумів в колектив одноступенів. І великою мірою йому це вдалося. З метою вдосконалення педагогічної майстерності, вчителі училища бували на з'їздах у Петербурзі, стажувалися за кордоном.

Учням в комерційному училищі не ставили оцінок і не записували зауважень у щоденники. Система балів замінювалася виробленими на класних комісіях характеристиками. Замість перевірних екзаменів влаштовувалися підсумкові виставки робіт художньої творчості вихованців. Харцієв намагався організувати навчання за власне розробленими методиками. За розкладом проводилися практичні заняття з природознавства, фізики, хімії, товарознавства, на котрих учні самі ставили досліди, виконували лабораторні роботи, розв'язували експериментальні задачі. Проводилися екскурсії на природу, виробництво. На високому рівні в училищі велося викладання мов, як російської, так і іноземних – німецької та французької, також спеціальних дисциплін. Батьки могли відвідувати уроки, засідання класних комісій, брати активну участь у житті школи. В училищі успішно діяв клуб старшокласників;

учні писали, читали і обговорювали реферати на найрізноманітніші теми, організували вечори, колективні читання газет та журналів; проводилося анкетування, в тому числі й анонімне, з метою вивчення певних проблем шкільного життя, з'ясування громадської думки з ряду питань. Виконавчим органом була обрана на загальних зборах училища рада клубу. Саме з ініціативи ради з допомогою батьків старшокласники створили бібліотеку шкільних підручників для малоімущих учнів. Започаткував Харцієв і видання самодіяльних учнівських журналів, збірок, альманахів, хоч для продовження цієї ініціативи не вистачало коштів.

Всебічно розвинена особистість не уявлялася Харцієву без єдності з природою. В училищі постійно проводилися екскурсії в природу – до Чорного лісу та Миського саду, за місто, влітку організувалися поїздки в Асканію Нову та Крим. Крім того, у розпорядженні училища був один з кращих парків міста. Там була збудована теплиця, взимку діяв каток, а влітку – оздоровчий майданчик. За бажанням учні могли працювати в саду по його благоустрою. Як бачимо, в основі формування особистості в училищі був задіяний реальний принцип демократизації життя шкільного колективу. Вихованці училища любили свій навчальний заклад. Вважали його «за внутрішнім устроєм – щасливим винятком, ... піонером у сфері оновлення школи», «першою сходинкою до школи майбутнього» [7 с. 1–7].

У кінці XIX ст. – на початку XX ст. на Єлисаветградщині переважала мережа приватних жіночих гімназій, яка формувалася завдяки реорганізації жіночих училищ та жіночих прогімназій. Заслужують на увагу приватні навчальні заклади, які стали виникати на початку XX ст. – Єлисаветградська приватна жіноча гімназія О. Єфимовської (1902 р.), Єлисаветградська приватна жіноча гімназія М. Гослен (1906 р.), Єлисаветградське єврейське приватне жіноче училище (1915 р.).

З 1859 року громадськість міста розпочала клопотатися про заснування дівочого двокласного училища. Такий заклад було відкрито 10 жовтня 1860 року. На його утримання з 1861 року місто щорічно виділяло 1355 крб. Плата за навчання становила 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – ще 5 крб. Навесні 1869 року училище мало один підготовчий та чотири основних класи. 1869 року за громадською ініціативою його було реорганізовано з другого на перший розряд, а 9 вересня 1870 року – на громадську жіночу гімназію, при котрій 1881 року відкрився додатковий

педагогічний клас [5. с. 96–105].

Гімназію будували кілька років і на її будівництво було витрачено близько 240 тисяч рублів. Просторі холи та широкі сходи, урочиста актові зала, просторий двір, де дівчата могли відпочивати і займатися гімнастикою, електричне освітлення і парове опалення. Ця будівля (старий корпус сучасного педуніверситету) і сьогодні вражає дивовижною красою, стриманою розкішшю та багатством архітектурного мистецтва.

На початку 80-х років XIX ст. більшість жіночих навчальних закладів імперії складали гімназії і прогімназії. Гімназисткам, які закінчували курс прогімназії або перших чотирьох класів гімназії з 1881 року надавалось «звання початкових учительок». За клопотанням опікунської та педагогічної рад 1881–1882 навчального році у жіночій гімназії Єлисаветграда відкрився VIII додатковий, педагогічний клас, до якого приймалися без іспитів дівчата з атестатом про закінчення загального курсу гімназії з оцінками з усіх предметів не нижче «3». Відкриття VIII класу передбачало ознайомлення вихованок з педагогічною практикою під керівництвом учителів і викладачок. На 1897 рік курс VIII класу з початку його відкриття закінчили 204 гімназистки, з яких 37 – із званням домашньої наставниці та 167 – домашньої вчительки. Із 338 випускниць 27 отримали золоті і 41 – срібні медалі [6, с. 25]. По закінченні VIII класу дівчата ставали домашніми вчительками, а медалістки – домашніми наставницями. Вони могли без іспитів вступати на вищі жіночі курси. Випускниці VIII класу гімназії отримували атестат на звання учительок початкових шкіл. Педагогіка була визначена як необов'язковий предмет. Гімназистки, які вивчали педагогіку, і одержували атестат, мали право займатися навчанням дітей і вдома. Більшість із тих, хто викладав у єлисаветградських міських народних училищах, були вихованками гімназії.

Із 1874 року складання учительських навчальних планів і програм знаходилося у компетенції міністерства (до цього – у віданні педради). Найбільше обов'язкових предметів читалося у IV класі: закон Божий (дві години), російська мова і словесність (три години), математика (три години), географія (дві години), історія (дві години), природна історія і фізика (дві години), чистописання (одна година), рукоділля (дві години). Ці дисципліни вивчалися і в інших класах, за винятком географії у V–VI класах, історії та рукоділля у I–II класах, природної історії і фізики у I–III класах, чистописання у V–VII

класах. Найменше тижневе навантаження припадало на I-II (по 13 годин), найбільше – на IV і VI–VII класи (по 17 годин). Найбільше часу у гімназії відводилося на вивчення російської мови та словесності й математики, найменше – на чистописання. Необов'язкова частина предметів складалася із двох варіантів: німецька та французька мови, малювання і педагогіка (у VII класі дві години), або латинська, грецька та ще одна з іноземних мов. Навчальні плани були загалом подібними до планів чоловічих гімназій, а із закону Божого, російської мови, історії (за винятком стародавньої), фізичної географії (в іншій послідовності) – тотожними. Відмінності полягали у відсутності тригонометрії, скорочених темах алгебри і геометрії, перенесенні основних понять логіки в V клас. До обов'язкових предметів у педагогічному класі відносилися закон Божий, методика російської мови, арифметика та вправи з викладання; до необов'язкових: історія або математика, словесність або нові мови (за бажанням французька чи німецька). В елісаветградській гімназії велася робота з удосконалення навчальних планів і програм. Із дозволу керівництва округу у VII класі збільшили час для рукоділля з одного до двох щотижневих уроків. У процесі розширення спектра предметів було введено викладання педагогіки в VII класі, гімнастики, гігієни роботи та методики малювання у VIII класі, латинської мови для бажаючих у IV–VII класах, закону Божого для учениць лютеранського та іудейського віросповідань. Лише 1912 року міністерство дозволило у порядку експерименту запровадження домоведення як необов'язкового предмета по дві години на тиждень у VI–VIII класах жіночих гімназій, котрі визнають це за доцільне. Воно мало носити практичний характер.

З метою духовного, творчого розвитку учнів, комісія керівників середніх навчальних закладів 1903 року визначила наступні види позаурочних занять: церковні співи та музика; світська музика та співи серйозного характеру; релігійні читання; світська та наукова література; читання вибраних уривків кращих авторів; демонстрація світлових картин; декламація.

У гімназії матеріально підтримували учениць з бідних сімей [3]. Наприклад, у II півріччі 1889–1890 навчального року правління Елісаветградського товариства поширення грамотності і ремесел надало допомогу 9 ученицям 1–7 класів на суму 127 крб. 50 коп., у I півріччі 1890 – 91 – 7 ученицям 2–7 класів на 113 крб. 50 коп. Перевага, як і в минулі роки, віддавалася

бідним дівчатам, котрі при відмінній поведінці мали хорошу успішність [3, с. 7]. 1894 - 95 навчального року товариство внесло за навчання 22-х гімназисток 387 карбованців. На звітно-виборних зборах товариства (21.12.1903 р.) в актовій залі гімназії було повідомлено, що протягом року правління за навчання 24-х учениць заплатило 379 крб. і на придбання одягу та взуття видало двом дівчатам 26 крб. [6, с. 54].

У жіночому закладі викладали високоосвічені, кваліфіковані, авторитетні педагоги, які брали активну участь у громадському житті міста та в діяльності Єлісаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Начальниці гімназій головну увагу зосереджували на виховній роботі, спостерігаючи за «поведінкою і благопристойністю» учениць. Вони контролювали і їх успішність. Начальниці мешкали у гімназіях у службових квартирах, вникали у всі сторони шкільного життя, при потребі підтримували зв'язки з батьками або опікунами учениць. Начальниці були присутні на практичних заняттях учениць 8-го додаткового педагогічного класу, приймали участь у їх обговоренні, були на всіх іспитах, брали участь у засіданнях педагогічних і опікунських рад. Вони також дбали про поповнення навчально-матеріальної бази гімназії. Вже у 1911 році у жіночій гімназії нараховувалося 430 навчальних посібників, предметів з історії і географії; 571 – з малювання і чистописання, 1461 – з інших навчальних предметів, серед них моделі з рукоділля. У фізичному кабінеті знаходилося 837 предметів (661 найменування), у кабінеті природничих наук були зібрані предмети з зоології, ботаніки, колекція мінералів – 458 предметів. Бібліотека гімназії налічувала 4 496 томів (1 979 назв), і щорічно поповнювалася [6, с. 51].

12 травня 1903 року Олександра Пашутіна вшанували з нагоди 25-річчя роботи міським головою. У вітальному листі «Від Опікунської Ради Єлісаветградської жіночої гімназії» зазначалось: «Протягом багатьох років, перебуваючи головою опікунської ради жіночої гімназії, ви виявляли найдоброчливіше, прихильне відношення до її потреб і користі: інтереси як учителів, так і учениць були завжди близькими вам і знаходили у вас впливового захисника. Ваші постійні турботи про матеріальне благополуччя нашої гімназії слугували її розвитку і успіхам» [6, с. 32].

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Одже, ґрунтовне, системне, аналітичне вивчення тенденцій

розвитку освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття) доповнює історико-педагогічні знання і засвідчує, що розвиток освіти здійснювався відповідно до соціально-економічних та національно-культурних інтересів регіону при активній участі інтелігенції, меценатів та буржуазії. Ряд закладів середньої освіти Єлисаветградщини відрізнялися інноваційними підходами до організації навчально-виховного процесу, підбором висококваліфікованих педагогів та класних наставників, проявляли ініціативу та певну свободу творчості при виборі методів і прийомів навчання та виховання. В ході наукового пошуку з'ясовано, що відсутність становості і релігійних обмежень, матеріальна підтримка з боку громадських організацій і приватних осіб сприяли навчанню дітей найбільш вразливих верств населення, відкриттю Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища, Єлисаветградського земського реального училища, яке було першим навчальним закладом такого типу в Україні. Активні та практико-орієнтовані форми і методи навчання забезпечували підготовку випускників до успішної професійної діяльності.

Таким чином, можемо стверджувати, що інновації в освіті досліджуваного періоду збагачують педагогічну науку і практику і потребують подальшого ґрунтовного, системного вивчення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Добрянський І. А. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.) [Текст]. Кіровоградський ін-т регіонального управління та економіки. Кіровоград : [б.в.], 1998. 143 с.
2. Єлисаветградское ремесленно-грамотное училище. Отчеты о состоянии училища за 1878–1897 г. ДАКО. Ф. 61. Оп. 1. Арх. 4. 112 арк.
3. Отчётъ правленія Общества вспомошествованія нуждающимся ученицамъ Єлисаветградской общественной женской гимназии с 15.11.1889 по 15.11.1890 г. (Утв. общ. собр. 18.11.1890). Єлисаветградъ: Тип. П. А. Зелёного, 1890. 7 с.
4. Колечкін В. П. Історія Єлисаветградського реального земського училища URL: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2013-r4.php> (дата звернення: 10.03.2021).
5. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Єлисаветграда (печатается по изданию 1897 г.) : іст. літ-ра. Кіровоград : Держ. вид-во, 1992. 175 с. : ил. - rus.
6. Шевченко С. І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія, 1860-1920 рр. Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2007. 179 с.

7. Чернецький В. К. Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії). Кіровоград. «Єлисавет», 24 червня 1993 р. С. 1–7.

REFERENCES

1. Dobryansky, I. A. (1998). *Hromads'ka ta pryvatna initsiatyva v rozvytku osvity Ukrainy (kinets' XIX – pochatok XX st.)*. [Public and private initiative in the development of education in Ukraine (late XIX – early XX centuries.)]. Kirovograd.
2. *Elysavethradskoe remeslenno-hramotnoe uchylyshche. Otchety o sostoyanyu uchylyshcha za 1878 – 1897 h.* [Elisavetgrad Vocational and Literary School. Reports on the state of the school for 1878–1897].
3. *Otchët" pravleniya Obshchestva vspomoshchestvovaniya nuzhdayushchymyia uchenytsam" Elysavethradskoy obshchestvennoy zhenskoy gimnazyy s 15.11.1889 po 15.11.1890 h.* (Utv. obshch. sobr. 18.11.1890). *Elysavethrad"*: [Report of the Board of the Society for Assistance to Needy Students of the Elisavetgrad Public Women's Gymnasium from November 15, 1889 to November 15, 1890 (Approved by the General Assembly on November 18, 1890)]. Elisavetgrad.
4. Kolehkin, V. P. (2021). *Istoriya Yelysavethrads'koho real'noho zems'koho uchylyshcha*. [History of Yelisavetgrad real zemstvo school]. URL: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2013-r4.php> (access date: 10.03.2021).
5. Pashutin, A. N. (1992). *Ystorycheskyy ocherk h. Elysavethrada (pechataet-sya po yzdanyyu 1897 h.)*. [Historical essay of Elisavetgrad (published in 1897)]. Kirovograd.
6. Shevchenko, S. I. (2007). *Stari stiny: Yelysavethrads'ka hromads'ka zhinocha himnaziya, 1860-1920 rr. Kirovohrad*. [Old walls: Yelisavetgrad public women's gymnasium, 1860-1920 Kirovograd]. Kirovograd.
7. Chernetsky, V. K. (1993). *Ukrayins'kyi pedahoh V. I. Khartsiyev (novi storinky biohrafyyi)*. [Ukrainian teacher VI Khartsiev (new pages of biography)]. Kirovograd.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

КАЛІНІЧЕНКО Надія Андріївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: теорія і практика освіти молоді в Україні: історичний та сучасний досвід.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

KALINICHENKO Nadiya Andriivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Biology and Methods of Teaching of the Centralukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko.

Circle of scientific interests: theory and practice of youth education in Ukraine: historical and modern experience.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2021 р.